

The Scientific and Philosophical Semantics of “Wa al-Samāwātu Maṭwiyyātun bi-Yamīnih” in Qur’ānic Exegesis

Nematollah Firoozi¹, and Zahra Amery²

1. Corresponding Author, Corresponding Author: Assistant Professor, Department of Theology and Islamic Studies, Imam Reza International University, Mashhad, Iran: firoozi@imamreza.ac.ir
2. M.A. Student of Quranic and Hadith Sciences, Imam Reza International University, Mashhad, Iran: Zahra.amery@imamreza.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received:
8 September 2025
Received in revised form:
7 November 2025
Accepted:
4 December 2025
Available online:
31 December 2025

Keywords:
Semantics,
al-Samāwāt,
Maṭwiyyāt bi-Yamīnih,
Qur’an,
Exegesis (Tafsīr).

ABSTRACT

Objective: This research conducts a semantic and interdisciplinary analysis of the Qur’anic phrase "wal-samāwātu maṭwiyyātun biyamīnih" (al-Zumar/67) to examine its lexical and exegetical dimensions and its constructive correlation with contemporary cosmological findings.

Methods: Employing qualitative content analysis and a comparative approach, the meanings of key lexical items were extracted from authoritative lexicographic and Qur’anic sources, and the interpretations of prominent exegetes (including al-Ṭabarī, al-Zamakhsharī, and ‘Allāmah Ṭabāṭabā’ī) were analyzed. Furthermore, within the framework of the "constructive interaction of science and religion" theory, the concept of maṭwiyyāt was examined in relation to the scientific model of the "Big Crunch".

Findings: The findings indicate that within the exegetical tradition, this phrase simultaneously alludes to the physical dimension and the eventual end of the cosmic order, and serves as a symbol of absolute divine power and the return of existence to the Creator. Moreover, a significant structural similarity exists between the Qur’anic concept of the "folding up of the heavens" and the scientific "Big Crunch" hypothesis. This alignment does not imply complete correspondence but rather demonstrates the Qur’an’s capacity for constructive engagement with scientific discoveries, wherein science elucidates the "how" and religion articulates the "why" and the "ultimate purpose" of the phenomenon.

Conclusion: This research emphasizes that a profound comprehension of Qur’anic concepts such as maṭwiyyāt necessitates a holistic approach - one that, while remaining faithful to the theological foundations of the text, facilitates a constructive dialogue with human knowledge and presents an integrated vision of the cosmic order.

Cite this article: Firoozi, N.; and Amery, Z. (2025). The Scientific and Philosophical Semantics of “Wa al-Samāwātu Maṭwiyyātun bi-Yamīnih” in Qur’ānic. *The Quran and Science*, 19 (37), 325-356. <https://doi.org/10.22034/qve.2025.20856.1849>



© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/qve.2025.20856.1849>

Introduction

This research conducts a semantic analysis of the Quranic phrase "Wa al-samāwātu maṭwiyyātun bi-yamīnih" (Al-Zumar: 67), which, as one of the profound and multi-layered concepts of the Holy Quran, presents a comprehensive image of divine power and the relationship of the cosmic system with the origin and the resurrection. This phrase refers to the ultimate structure of creation and the return of existence to the Creator, and has long been the focus of attention of Muslim exegetes, philosophers, and mystics. The concept of "al-samāwāt" in the Quran is one of the central and fundamental concepts mentioned in numerous verses, referring not only to physical heavens but also to spiritual and metaphysical worlds. The word "maṭwiyyāt," derived from the root "ṭ-w-y" meaning to fold and roll up, presents an image of the final integration of the universe by divine will.

The main research questions are: 1) What meanings do the words "al-samāwāt" and "maṭwiyyāt" in this phrase have in terms of lexical, semantic, and syntagmatic analysis? 2) How has this phrase been explained in Quranic exegesis and narrations? 3) How can this Quranic concept be analyzed and interpreted with contemporary cosmological findings?

The research background shows that numerous studies have addressed the concept of "samā" in the Quran, including "Descriptive Semantics of Samāwāt in the Quran" (Nekounam, 2005), "The Seven Heavens and the Earth" (Rezaei, 2008), and "The Literary Miracle of the Quran in the Semantics of the Word Samā" (Hosseini and Nakhaei, 2016). Also, in the field of the end of the universe, works such as "The Quran and Cosmology" (Mostarahmi, 2008) and "Astronomical Verses of the Quran and the Evolution of Astronomy" (Nasiri Qeydari, 2012) have comparatively examined Quranic verses with scientific findings. However, the innovation of the present research lies in employing a dynamic interdisciplinary approach and simultaneous analysis of the lexical, exegetical, philosophical, mystical, and scientific dimensions of this Quranic phrase, which has received less attention so far.

Methodology

This research was conducted with an interdisciplinary approach and a descriptive-analytical method. The research approach is dynamic interdisciplinary, in which the interaction between theology, Islamic philosophy, historical semantics, and cosmology takes place dialectically and systematically. Data collection was done through library research using authoritative sources including the Holy Quran, commentaries (such as

Tabari's Jami' al-Bayan, Zamakhshari's Al-Kashshaf, Tabrisi's Majma' al-Bayan, Tabatabai's Al-Mizan, Tafsir-e Nemouneh), lexical books (such as Raghbi's Mufradat, Ibn Faris's Mu'jam Maqayis al-Lughah), narrative sources (such as Al-Kafi, Bihar al-Anwar), and philosophical and mystical works (such as Mulla Sadra's Transcendent Theosophy, Ibn Arabi's Meccan Revelations). Also, for comparative analysis with contemporary scientific findings, authoritative cosmological sources (such as the works of Stephen Hawking) were utilized.

Data analysis was conducted in four stages: 1) etymological and semantic analysis of the words "al-samāwāt" and "maṭwiyyāt"; 2) examination of the usage of these words in the Quran and their syntagmatic and paradigmatic relations; 3) analysis of the views of exegetes and Islamic thinkers in five main categories; 4) comparison of the concept of "maṭwiyyāt" with contemporary scientific theories such as the "Big Crunch," observing the framework of constructive interaction between science and religion.

Findings

The research findings can be presented in five main axes:

1. Lexical and Semantic Analysis: The word "al-samāwāt," the plural of "samā," is derived from the root "s-m-w" meaning height and elevation, and is used in the Quran in two main meanings: a) physical heavens including atmospheric layers and galaxies; b) metaphysical and spiritual worlds. The word "maṭwiyyāt" is derived from the root "ṭ-w-y" meaning to fold, roll up, and gather, and in the Quran refers to the process of the heavens being folded up on the Day of Resurrection.

2. Syntagmatic and Paradigmatic Relations: The most important syntagmatic relations of "al-samāwāt" include: "al-samāwāt wa al-ard" (indicating the harmony of heaven and earth), "fāṭir al-samāwāt" (indicating God's creatorship), "sab' samāwāt" (indicating the seven layers of heaven). The word "maṭwiyyāt" is syntagmatically related to "bi-yamīnih" (with His right hand), which is a metaphor for absolute divine power. Paradigmatically, the verse in question has semantic affinity with verses referring to divine power (such as Al-Imran: 189), the order of creation (such as Fatir: 41; Qaf: 6), and the scene of resurrection (such as Al-Anbiya: 104).

3. Views of Exegetes: Analysis of commentaries reveals five main views on this phrase:

First View: Manifestation of Divine Majesty and Glory (Tabrisi in Javami' al-Jami', Zamakhshari in Al-Kashshaf) - This phrase is merely to visualize God's greatness, and "maṭwiyyāt" means the folding of the heavens like a scroll.

Second View: Indication of Spiritual and Spiritual Levels of Existence (Allamah Tabatabai in Al-Mizan) - "Samāwāt" refers to spiritual levels and the station of proximity to God, and "maṭwiyyāt" symbolizes the return of multiplicity to unity.

Third View: Emphasis on the End of the Cosmic System and the Beginning of Resurrection (Tabrisi in Majma' al-Bayan) - This phrase refers to the great transformations at the end of the world.

Fourth View: Symbol of Absolute Divine Power and Domination (Tabari in Jami' al-Bayan, Majlisi in Bihar al-Anwar) - "Yamīn" is a metaphor for divine power and strength, and "maṭwiyyāt" indicates God's complete domination over the heavens.

Fifth View: Comparison with the Big Crunch Theory (contemporary view) - The concept of "maṭwiyyāt" can be compared with the process of cosmic contraction in the "Big Crunch" model, without reducing the metaphysical implications of the verse.

4. Philosophical and Mystical Analysis: In Islamic philosophy (Mulla Sadra) and mysticism (Ibn Arabi), this phrase is interpreted as the return of the entire system of existence to the origin of being and the "arc of ascent." This return is an intrinsic process for all beings through which the universe attains unity with God.

5. Comparison with Contemporary Scientific Findings: The "Big Crunch" theory in cosmology states that if the density of the universe exceeds the critical density, cosmic expansion will stop and a contraction process will begin, ultimately leading to the gathering of all cosmic objects into a single point (singularity). This process has a significant structural similarity with the Quranic image of "maṭwiyyāt." Based on the framework of "constructive interaction" between science and religion, science describes the "how" of this process, and religion explains the "why" and "purpose" of it.

Discussion and Conclusion

The research findings show that the Quranic phrase "Wa al-samāwātu maṭwiyyātun bi-yamīnih" has deep and multiple semantic layers, with various exegetes addressing its different dimensions. This phrase not only refers to the physical end of the universe but also symbolizes the return of all beings to the divine origin and the manifestation of God's absolute power. Comparing this

concept with the "Big Crunch" theory in contemporary cosmology, from the perspective of the "constructive interaction" framework between science and religion, demonstrates harmony between scientific findings and Quranic teachings, without leading to scientific reductionism or purely allegorical interpretation. The Holy Quran, with metaphorical language, refers to phenomena that were later discovered through human knowledge, indicating the high capacity of this divine book for constructive dialogue with modern sciences.

Compared to previous studies, this research, with a comprehensive and interdisciplinary approach, has been able to cover the various semantic, exegetical, philosophical, and scientific dimensions of this Quranic phrase and provide a framework for constructive interaction between science and religion. The findings emphasize that the Quran, beyond scientific descriptions and human limitations, presents a holistic and divine view of the cosmic system and God's domination over it. This research can pave the way for further studies in the field of interdisciplinary research on the Quran and natural sciences.

معناشناسی علمی و فلسفی «وَالسَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ» در تفاسیر قرآن کریم

نعمت الله فیروزی^۱، و زهرا عامری^۲

۱. نویسنده مسئول، استادیار گروه الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه بین المللی امام رضا علیه السلام، مشهد، ایران، رایانامه: firoozii@imamreza.ac.ir
۲. دانشجوی کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه بین المللی امام رضا علیه السلام، مشهد، ایران، رایانامه: Zahra.ameryi@imamreza.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

هدف: این پژوهش به تحلیل معناشناختی و میان‌رشته‌ای عبارت قرآنی «وَالسَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ» (زمر/ ۶۷) می‌پردازد تا ابعاد لغوی، تفسیری و ارتباط سازنده‌ی آن با یافته‌های معاصر کیهان‌شناسی را بررسی کند.

روش: با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی و رویکرد تطبیقی، معنای واژگان کلیدی از منابع لغوی و قرآنی استخراج شده و تفاسیر مفسران برجسته (مانند طبری، زمخشری، علامه طباطبائی) تحلیل گردیده است. همچنین با اتخاذ چارچوب نظریه «تعامل سازنده علم و دین»، مفهوم «مطویات» در نسبت با مدل علمی «انقباض بزرگ» مورد بررسی قرار گرفته است.

یافته‌ها: یافته‌ها نشان می‌دهد که این عبارت در سنت تفسیری، هم به جنبه‌ی فیزیکی و پایان نظام کیهان اشاره دارد و هم نمادی از قدرت مطلق و بازگشت هستی به خالق است. از سوی دیگر، شباهت ساختاری معناداری بین مفهوم قرآنی «پیچیده شدن آسمان‌ها» و فرضیه‌ی علمی «انقباض بزرگ» وجود دارد. این هم‌راستایی، نه به معنای انطباق کامل، بلکه نشان‌دهنده‌ی ظرفیت قرآن برای تعامل با کشفیات علمی است، به گونه‌ای که علم، بحث «چگونگی» و دین «چرایی» و «غایت» پدیده را تبیین می‌کند.

نتیجه‌گیری: پژوهش بر این نتیجه تأکید می‌ورزد که درک عمیق مفاهیم قرآنی مانند «مطویات»، نیازمند رویکردی جامع است که ضمن وفاداری به مبانی الهیاتی متن، امکان گفت‌وگوی سازنده با دانش بشری را فراهم آورد و تصویری کل‌نگر از نظم هستی ارائه دهد.

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۷ شهریور ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری:

۱۶ آبان ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش:

۱۳ آذر ۱۴۰۴

تاریخ انتشار:

۱۲ بهمن ۱۴۰۴

کلیدواژه‌ها:

معناشناسی،

السموات،

مطویات بیمینه،

قرآن،

تفسیر.

استناد: فیروزی، نعمت الله؛ عامری، زهرا (۱۴۰۴). معناشناسی علمی و فلسفی «وَالسَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ» در تفاسیر قرآن کریم. *قرآن و علم*، ۱۹ (۳۷)، ۳۲۵-۳۵۶. <https://doi.org/10.22034/qve.2025.20856.1849>



© نویسندگان.

ناشر: جامعة المصطفی العالمیة.

مقدمه

مفهوم «السَّمَاوَاتُ» در قرآن کریم یکی از مفاهیم محوری و بنیادین است که در آیات متعددی به آن اشاره شده و همواره مورد توجه مفسران و اندیشمندان علوم اسلامی قرار گرفته است. این واژه با معانی متنوع و گسترده‌ای همراه است که نه تنها به آسمان‌های فیزیکی و مرئی اشاره دارد، بلکه دلالت‌هایی عمیق‌تر بر لایه‌های مختلف هستی، عوالم معنوی و متافیزیکی نیز دارد. این گستردگی معانی، مفهوم «السَّمَاوَاتُ» را به یکی از مباحث پیچیده و جذاب در مطالعات قرآنی و الهیاتی تبدیل کرده است. علاوه بر این، استفاده مکرر از این واژه در قرآن و حضور آن در ترکیبات مختلف، همچون «السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ»، «قَاطِرِ السَّمَاوَاتِ» و «السَّبْعِ السَّمَاوَاتِ»، جایگاه ویژه‌ای به آن در نظام معنایی قرآن بخشیده و آن را به عنصری کلیدی در تبیین قدرت و عظمت الهی بدل کرده است.

تطبیق هفت آسمان قرآن بر اجرام منظومه شمسی در میان متقدمان تقریباً به یک صورت تقریر شده است. آسمان یا افلاکی که کرات ماه، عطارد، زهره، خورشید، مریخ، مشتری و زحل در آن قرار دارند به ترتیب آسمان‌های اول تا هفتم معرفی شده‌اند. (فخر رازی، ۱۴۲۰: ۳۸۱/۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۵۴/۵)

یکی از ویژگی‌های برجسته قرآن کریم، توانایی آن در تطابق با سطوح مختلف دانش بشری و یافتن معانی جدید در طول زمان است. مفاهیمی مانند «السَّمَاوَاتُ» نمونه‌ای از این قابلیت هستند که با پیشرفت علوم و دانش بشر، ابعاد تازه‌ای از آن نمایان شده است. اگرچه اغلب مفسران این واژه را به آسمان‌های هفت‌گانه محدود کرده‌اند، اما دانش معاصر در زمینه‌هایی مانند کیهان‌شناسی، فیزیک و علوم طبیعی، زمینه‌ای برای بازنگری در این مفهوم فراهم کرده است. به عنوان مثال، در تفاسیر معاصر، «السَّمَاوَاتُ» به امور مختلف مرتبط شده است از جمله:

ابر (فیض کاشانی، ۱۴۱۸: ۱۹/۱)، سمت بالا (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۲۸۹/۷)، جو زمین (مکارم شیرازی، ۱۴۲۱: ۱۱۵/۱)، باران (طبرسی، ۱۹۹۵: ۱۲/۴)، مقام قرب و حضور الهی و محل تدبیر عالم (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۲۷۴/۱۶). همچنین در قرآن، السماء را به معنای اجرام و کرات آسمانی، جایگاه اجرام آسمانی، جهان هستی، آسمان مشهود در مقابل زمین، عالم معنا و ملکوت، مطلق عالم بالا و موجودات غلوی (موجودی که در سمت بالا قرار دارد) به کار گرفته‌اند.^۱ مرحوم طالقانی سیارات عطارد، زهره، مریخ، مشتری، زحل، اورانوس و نپتون را مصادیق هفت آسمان قرآنی که مطابق با علوم جدیدند، معرفی می‌نماید. (طالقانی، ۱۳۶۲: ۱۱۰/۱)

۱. به عنوان نمونه رجوع شود به: مسترجمی، ۱۳۹۷: ۱۷۳ و ۱۷۴؛ حسینی، ۱۳۹۶: ۷۲-۷۳

همچنین برخی از عالمان دینی بدون اشاره و تحلیل در خصوص نظریات مبتنی بر علوم جدید، اظهار داشته‌اند که به‌روشنی نمی‌توان منظور از هفت آسمان قرآنی را دریافت و فعلاً می‌توان گفت آسمانی که مشهود انسان است، همان آسمان اول است و ما از شش آسمان دیگر خبری نداریم. (مصباح یزدی، ۱۳۹۵: ۱۰۵؛ طباطبایی، ۱۴۱۷: ۳۷۰/۱۷-۳۶۹؛ جوادی آملی، ۱۳۷۸: ۶۱۶/۲؛ مکارم شیرازی، ۱۴۲۱: ۱۵۲/۱)

محمد باقر بهبودی به ترتیب مریخ، آستروئیدها، مشتری، زحل، اورانوس، نپتون و پلوتون را آسمان‌های اول تا هفتم معرفی کرده و برای آسمان‌های اول (السماء الدنيا)، دوم (مصایح و کواکب)، سوم (ملاً اعلی)، چهارم (السماء ذات الحبک)، و هفتم (سدرۃالمنتهی) عنوان‌ها و معادل‌های قرآنی مطرح می‌نماید. درواقع او مدارات و سیارات فوقانی زمین را به‌عنوان آسمان تلقی کرده و زهره و عطارد را که مدارشان زیر مدار زمین است، آسمان قلمداد نکرده است (بهبودی، ۱۳۹۵: ۲۲۴). نظریه جهان مربوط و جهان‌های نامربوط، مبتنی بر اصلاح و تکمیل دیدگاه مرحوم بهبودی است (بهبودی، ۱۳۹۵/۲۰۰-۲۴۵). این نظریه برای نخستین بار معادل‌های قرآنی برای هر کدام از هفت آسمان مطرح می‌کند که مبتنی بر یک الگوی معتبر علمی (منظومه شمسی) با تحلیل جدید است و بر اساس این فرضیه شکل گرفته است که در متن قرآن هر یک از هفت آسمان به‌طور مجزا و مستقل با عنوان مشخصی که مبتنی بر الگو و مصداق خارجی است، معرفی شده است.

چنین برداشتی نه‌تنها با یافته‌های علمی مدرن همخوانی دارد، بلکه باعث تبیین دقیق‌تر آیات قرآنی نیز شده و افق‌های جدیدی را برای درک عمیق‌تر رابطه انسان با نظام کیهانی گشوده است. این مفهوم نه‌تنها در متون قرآنی، بلکه در احادیث نبوی و روایات ائمه معصومین (علیهم‌السلام) نیز جایگاه ویژه‌ای دارد. در این متون، «السَّمَاوَاتُ» اغلب به عوالم معنوی و غیرقابل رؤیت اشاره دارد که در آنها فرشتگان، عرش الهی و قلمروهای متعالی وجود دارند. روایات اسلامی بر این نکته تأکید دارند که آنچه انسان از آسمان‌های مشهود می‌بیند، تنها بخشی کوچک از حقیقت کلی «السَّمَاوَاتُ» است و مراتب بالاتری از آسمان‌ها وجود دارد که برای انسان عادی دسترسی‌پذیر نیست. به‌عنوان نمونه، در حدیثی از پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) آمده است: «ما السماوات السبع فی جنب الكرسي إلا حلقة ملقاة بأرض فلاة، وفضل العرش على الكرسي كفضل تلك الفلاة على تلك الحلقة؛ آسمان‌ها و زمین در برابر کرسی همچون حلقه انگشتی است در وسط یک بیابان و کرسی در برابر عرش همچون حلقه‌ای است در وسط یک بیابان.» (راغب اصفهانی، بی‌تا: ۵۲۵/۱).

این روایت نه تنها به عظمت مراتب عوالم الهی اشاره دارد، بلکه به ساختار لایه لایه و سلسله مراتبی جهان هستی نیز تأکید می کند.

در کنار جنبه های علمی، «السَّمَاوَاتُ» دارای دلالت های معنوی و فلسفی نیز هست. در عرفان اسلامی، آسمان ها نمادی از تعالی و نزدیکی به خداوند محسوب می شوند. بر اساس آموزه های عرفا، انسان مؤمن در مسیر سلوک معنوی خود باید از مراتب مختلف آسمان عبور کند تا به حقیقت نهایی برسد. ابن عربی در کتاب «فتوحات مکیه» به تفصیل از این سفر معنوی سخن گفته و هر یک از آسمان ها را نمایانگر یک مرحله از تکامل روحانی انسان دانسته است. این نگاه عرفانی، مفهوم «السَّمَاوَاتُ» را فراتر از ابعاد فیزیکی و علمی به یک استعاره معنوی برای رشد و تعالی انسان تبدیل می کند.

علاوه بر «السَّمَاوَاتُ»، واژه «مطویات» نیز نقش مهمی در درک مفهوم آیه «وَالسَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ» ایفا می کند. این واژه از ریشه «طوی» است که در این عبارت قرآنی به معنای جمع شدن آسمان ها به اراده خداوند عزوجل است. این جمع شدن، نه تنها جنبه ای فیزیکی از پایان جهان را توصیف می کند، بلکه به بازگشت همه چیز به سوی مبدأ خود، یعنی خداوند نیز اشاره دارد. این واژه در تفاسیر مختلف مورد تحلیل قرار گرفته و همواره به قدرت مطلق الهی در نظم دهی به کیهان مرتبط شده است.

این پژوهش باهدف تحلیل دقیق تر مفهوم «السَّمَاوَاتُ» و «مطویات» در آیه شریفه «وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَالسَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ» (زمر: ۶۷)، به بررسی این مفاهیم از سه منظر لغوی، تفسیری و تطبیقی می پردازد و با رویکرد میان رشته ای و با بهره گیری از ساختار مفهومی باز و دینامیکی (تعاملی بین الهیات، معناشناسی و علوم طبیعی) ارائه شده است. چارچوب اصلی این تحقیق، بررسی تعامل ساختاری میان علم و دین از منظر آیات قرآن است؛ به گونه ای که قرآن به مثابه منبع معرفتی مستقل، دارای مؤلفه های فلسفی — کیهانی در توصیف نظم هستی است و در برخی آیات، به ساختارهای علمی و طبیعی ارجاع می دهد. آیه «وَالسَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ» نمونه ای است که در آن، ساختار جهان در پایان خلقت به شکل فشرده و در قبضه قدرت الهی تصویر می شود. این ساختار با سناریوهای علمی درباره پایان عالم همچون «انقباض بزرگ»^۱ یا بازگشت ماده، قابل مقایسه است. بنابراین، آیه نه تنها

موضوعیت دینی دارد بلکه می‌تواند زمینه‌ای برای گفت‌وگوی میان علم و دین فراهم آورد. در این راستا، تلاش خواهد شد تا با بهره‌گیری از تفاسیر اسلامی و رویکردهای معنانشناسی مدرن، دیدگاهی جامع و نوین از این مفاهیم قرآنی ارائه شود. بررسی تطبیقی این مفاهیم با علوم طبیعی نیز به درک بهتر پیوند میان دین و دانش کمک خواهد کرد. به‌طور کلی، این پژوهش نشان می‌دهد که چگونه مفاهیم قرآنی می‌توانند در سطوح مختلف علمی، معنوی و فلسفی مورد تحلیل و بررسی قرار گیرند و افق‌های جدیدی را برای مطالعات قرآنی باز کنند.

پرسش‌های این پژوهش به شرح ذیل است:

۱. کلمات «السموات» و «مطویات» در عبارت «والسموات مطویات بیمینه» از لحاظ تحلیل لغوی، معنایی، و همنشینی از چه معانی برخوردار هستند؟
 ۲. عبارت «والسموات مطویات بیمینه» در تفاسیر و روایات قرآنی چه معانی دارد و این معانی چگونه فهم آیات قرآنی را تحت‌تأثیر قرار می‌دهد؟
 ۳. چگونه می‌توان مفهوم قرآنی «والسموات مطویات بیمینه» را در یافته‌های معاصر دانش هوافضا و کیهان‌شناسی تحلیل و تفسیر کرد؟
- پژوهش حاضر در چارچوب نظریه «تعامل سازنده» بین علم و دین قرار می‌گیرد که توسط اندیشمندانی مانند «ایان باربور» و «جان هاپوود» طرح‌ریزی شده است. در این مدل، علم و دین نه در تقابلند و نه کاملاً مستقل، بلکه می‌توانند در حوزه‌های مشترک (مانند کیهان‌شناسی) به غنای یکدیگر کمک کنند. همچنین این مقاله با الهام از الگوی «تأیید ساختاری»، به بررسی تقاطع‌های معنادار بین مفاهیم قرآنی و مدل‌های علمی می‌پردازد؛ بدین معنا که شباهت‌های ساختاری بین «مطویات» و «بیگ کرانچ»^۱، بدون ادعای انطباق کامل یا استنباط علی به‌عنوان نشانه‌ای از هماهنگی معرفتی در نظر گرفته می‌شود.

۱. بیگ کرانچ (Big Crunch) نظریه‌ای درباره پایان محتمل کیهان است که بر اساس آن پس از گسترش کنونی کیهان که از بیگ بنگ آغاز شده، در نهایت کیهان به حالت انقباضی و جمع‌شدگی می‌رسد. بیگ کرانچ دقیقاً عکس بیگ بنگ است: به‌جای اینکه کیهان از یک نقطه کوچک شروع به گسترش کند پس از گسترش، همه چیز دوباره به همان نقطه اولیه جمع می‌شود (گودشتاین، ۱۹۹۷).

پیشینه پژوهش

بر اساس پژوهش‌های علمی صورت گرفته در زمینه مفهوم «سما» در قرآن و ارتباط آن با نظریه‌های کیهان‌شناختی معاصر، از جمله مطالعات قابل توجه، مقاله «معناشناسی توصیفی سماوات در قرآن کریم» نوشته دکتر جعفر نکونام است که در مجله پژوهش دینی (۱۳۸۴) منتشر شده و به بررسی ابعاد معنایی و مصداقی واژه «سما» در قرآن پرداخته است. همچنین مقاله «هفت آسمان و زمین» اثر علیرضا رضائی که در مجله قرآن و علم (۱۳۸۷) به چاپ رسیده، به تحلیل تفسیری و علمی آیات مرتبط با ساختار آسمان‌ها و زمین می‌پردازد. علاوه بر این، مقاله «اعجاز ادبی قرآن در معناشناسی واژه سما» نوشته دکتر بی‌بی حکیمه حسینی و مریم نخعی که در نخستین همایش ملی واژه‌پژوهی در علوم اسلامی در سال ۱۳۹۵ ارائه شد، بر جنبه‌های ادبی و معناشناختی این واژه در قرآن تمرکز دارد.

از سوی دیگر، در حوزه مطالعات مربوط به نظریه پایان جهان و ارتباط آن با آیات قرآن، آثاری همچون کتاب «قرآن و کیهان‌شناسی» نوشته سید عیسی مسترحمی (۱۳۸۷) به بررسی مفاهیم کیهان‌شناختی قرآن از جمله آغاز و پایان جهان پرداخته است. همچنین کتاب «آیات نجومی، قرآن و علم» اثر سعدالله نصیری قیداری (۱۳۹۱) به مطالعه تطبیقی آیات قرآن با یافته‌های علم نجوم معاصر می‌پردازد. علاوه بر این، مقاله «پیدایش فضا از نظر قرآن» نوشته عبدالمجید طالب‌تاش و جواد فروغی (۱۳۹۳) که در فصلنامه مطالعات قرآنی منتشر شده، به تحلیل مفاهیم قرآنی مرتبط با شکل‌گیری و تحول کیهان اختصاص دارد.

با وجود پژوهش‌های مذکور، وجه تمایز و چارچوب نظری پژوهش حاضر بر این استوار است که با بهره‌گیری از روش‌های معناشناسی تاریخی، تحلیل محتوای تفسیری و تطبیق مفهومی با دستاوردهای کیهان‌شناسی مدرن، نشان دهد چگونه زبان قرآن (با ویژگی‌های استعاره‌ای، تمثیلی و چندلایه) قادر است حقایق فرازمانی را در قالب بیانی متناسب با فهم بشری عرضه کند. در این چارچوب، «سماوات» نه صرفاً به عنوان یک مفهوم فیزیکی، بلکه به مثابه ساختاری سلسله‌مراتبی از عوالم وجود - از ملک تا ملکوت - تحلیل می‌شود و «مطویات» به منزله فرآیند بازگشت و انسجام نهایی هستی تحت اراده الهی تفسیر می‌گردد. همچنین، با توجه به نظریه‌های علمی مانند «انقباض بزرگ»، تقاطعی معنادار بین مفاهیم قرآنی و مدل‌های کیهان‌شناختی معاصر شناسایی می‌شود، بدون آنکه دلالت‌های متافیزیکی آیات تقلیل داده شود یا به تفسیر علمی محض فروکاسته گردد. این

چارچوب، در نهایت، بر ظرفیت قرآن برای ارائه تصویری جامع از جهان - که هم شامل ابعاد مادی است و هم معنوی - تأکید می‌ورزد و نقش آن را به عنوان منبعی برای تعامل سازنده بین دین و علم برجسته می‌سازد.

۱. روش‌شناسی

در این پژوهش برای تحلیل مفهوم «والسماوات مطویات بیمینه»، از یک رویکرد میان‌رشته‌ای و چندمرحله‌ای استفاده شده است. این رویکرد با تلفیق دانش زبانی، تفسیری، معنایی و علمی، بستری جامع برای بررسی دقیق این عبارت قرآنی فراهم می‌آورد. ساختار این روش بر اساس مراحل مختلفی تنظیم شده که هر کدام ابعاد متفاوتی از این مفهوم را روشن می‌کند.

رویکرد این پژوهش، میان‌رشته‌ای دینامیکی است که در مقابل رویکرد مکانیکی (جمع‌آوری صرف داده‌ها از رشته‌های مختلف) قرار دارد. در این پارادایم، تعامل بین الهیات، فلسفه اسلامی، معناشناسی تاریخی و کیهان‌شناسی به صورت دیالکتیکی و نظام‌مند صورت می‌پذیرد، به طوری که هر حوزه، پرسش‌ها و مفروضات حوزه دیگر را به چالش کشیده و غنا می‌بخشد. برای نمونه، مفهوم «بازگشت به مبدأ» در فلسفه صدرایی، به عنوان چهارچوبی تفسیری برای درک مفهوم «انقباض بزرگ» به کار گرفته می‌شود و در مقابل، داده‌های کیهان‌شناختی، ابعاد جدیدی از عظمت آیه «مطویات» را آشکار می‌سازند.

تحلیل ریشه‌ای واژه‌ها

اولین مرحله از این پژوهش به بررسی ریشه لغوی واژگان «مطویات» و «السماوات» می‌پردازد. ریشه واژه «السَّماوَاتُ» از «سما» (س-م-و) گرفته شده است که در زبان عربی به معنای «بلندی، رفعت و برافراستگی» آمده است (ابن فارس، ۱۹۷۹: ۹۸/۳). این ریشه در متون عربی پیش از اسلام و قرآن کریم برای اشاره به چیزهایی که بالاتر از سطح زمین قرار دارند، مانند آسمان فیزیکی، به کار رفته است. واژه «سما» همچنین دلالت‌های معنوی دارد و به نظر علامه طباطبائی، مقصود، آسمانی که می‌بینیم، نیست؛ بلکه عالم ملکوت است که افقی عالی‌تر از عالم ملک و محسوس دارد (طباطبائی، ۱۳۷۴: ۱۸۷/۱۷).

در قرآن کریم، این واژه معمولاً به صورت جمع «السَّماوَاتُ» به کار رفته که نشان‌دهنده گستردگی و چندگانگی آسمان‌ها است. از سویی دیگر، ریشه واژه «مطویات» از «طوی» (ط-و-ی) گرفته شده

است که در زبان عربی به معنای «پیچیدن، جمع کردن و تا کردن» آمده است (قرشی، ۱۳۷۲: ۲۵۷/۴). به صورتی که بعضی قسمت‌های زیر قسمت‌های دیگر قرار بگیرد (ابن فارس، ۱۴۳۰: ۴۲۹/۳).

در متون عربی، این واژه اغلب برای اشاره به پایان یک فرایند یا انسجام نهایی به کار می‌رود. در قرآن کریم، این ریشه در عباراتی مانند «یوم نطوی السماء کطی السجل للکتب» (انبیا: ۱۰۴) نیز مشاهده می‌شود که نشان‌دهنده مفهوم جمع شدن آسمان‌ها به فرمان الهی است.

این واژگان از لحاظ معنایی و استفاده در متون قرآنی، تفاسیر و روایات نقش به سزایی را اعمال می‌کنند که تبیین نظام کیهانی یکی از این موارد است. واژه «السَّمَاوَاتُ» در قرآن کریم نقشی محوری در توصیف نظم دقیق جهان هستی دارد. این واژه نه تنها به آسمان‌های قابل مشاهده اشاره دارد، بلکه ارتباطی معنوی و متافیزیکی میان انسان و خالق برقرار می‌کند. یکی دیگر از موارد مهم در کاربرد این واژه پیوند علم و ایمان است. مفاهیم مرتبط با «السَّمَاوَاتُ» در تفاسیر علمی معاصر، مانند ارتباط آن با کیهانشناسی و ساختار کیهان، نشان‌دهنده هماهنگی میان یافته‌های علمی و آموزه‌های قرآنی است.

برخی از عرفا از جمله ابن عربی مراد از هفت آسمان در قرآن را چنین بیان کرده است: «هفت آسمان، اشاره به عالم روحانیات دارد که اولین آن عالم ملکوت ارضیه است و قوای نفسانیه و جن و دومین آن عالم نفس است و سوم عالم قلب و چهارم عالم عقل و پنجم عالم سرّ و ششم عالم روح و هفتم عالم خفاء و امیرالمومنین (علیه السلام) به همین مطلب اشاره دارد، آنجا که می‌فرماید: من بر راه‌های آسمان آگاه‌تر از راه‌های زمین هستم.» (ابن عربی، ۱۴۲۲: ۲۵/۱).

موضوع اکثر آیات ترکیبی که لفظ سماء و صیغه جمع آن را در تعبیرات خود جای داده، وحدانیت و عظمت خداوند در آفرینش و آگاهی خالق هستی از غیب می‌باشد.

بعضی مفسران گویند: برای کافران عمل صالحی بالا نمی‌رود و گفته شده که بهشت در آسمان است، پس منظور این است که به کافران اذن عروج به آسمان داده نمی‌شود تا وارد بهشت گردند و یا گفته شده که ارواح کافران آنگاه که بمیرند، مانند ارواح مؤمنان بالا نمی‌روند و یا بر آنان برکت فرود نمی‌آید و یاری نمی‌شوند (قرطبی، ۱۳۶۴: ۲۰۷/۷-۲۰۶).

۱. کاربرد «السَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ» و مشتقات آن در قرآن کریم

یکی از موضوعاتی که به شناخت دقیق تر آیات و کلمات قرآن کریم کمک می کند، بررسی آن در آیات نزدیک و همسو و مشابه است. آیات ذیل هر کدام از زاویه ای به شناخت بهتر آسمان و خالق یکتا و قدرتمند آن اشاره می کنند.

ردیف	مستند قرآنی	مفهوم
۱	هُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ (حدید: ۴)	اشاره به خالقیت و قدرت خداوند عزوجل
۲	هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَ هُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ (بقره: ۲۹)	به مراتب یا لایه های هفت گانه آسمان اشاره دارد و اغلب در آیاتی ذکر می شود که به ساختار کیهانی یا عظمت خداوند در خلق نظام هستی پرداخته اند.
۳	قُلْ أَغَيْرِ اللَّهِ اتَّخَذُ وَلِيًّا فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ (انعام: ۱۴)	اشاره به امر خلقت به واسطه شکافتن
۴	وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَالسَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ (زمر: ۶۷)	تصویری باشکوه از قدرت خداوند در احاطه بر کل هستی ارائه می دهد. این آیه نه تنها به پایان آفرینش و جمع شدن آسمان ها اشاره دارد، بلکه نظام سلسله مراتبی و بازگشت نهایی تمام موجودات به سوی خالق را نشان می دهد.
۵	يَوْمَ نَطْوِي السَّمَاءَ كَطَيِّ السِّجْلِ لِلْكِتَابِ كَمَا بَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ نُعِيدُهُ وَعْدًا عَلَيْنَا إِنَّا كُنَّا فَاعِلِينَ (انبیاء: ۱۰۴)	این ترکیب بیانگر یک مقطع زمانی خاص است که در آن جهان به پایان خود می رسد و آسمان ها مانند طوماری پیچیده می شوند. این کاربرد به جنبه های تصویری و فیزیکی بازگشت جهان به حالت اولیه تأکید دارد و معمولاً در آیاتی ظاهر می شود که به رخدادهای قیامتی اشاره می کنند.

۲. تحلیل هم سویی واژگان و ارتباط آیه با آیات قبل و بعد

واژه «السَّمَاوَاتُ» به دلیل حالت جمع آن، مفهوم گستردگی و تنوع آسمان ها را نشان می دهد. این واژه در قرآن کریم به طور مکرر در ترکیباتی مانند «السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ»، «فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ» و «السَّبْعِ السَّمَاوَاتِ» به کار رفته است که هر یک از این ترکیبات دلالت معنایی خاصی دارند. برای مثال ترکیب «السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ» بر هماهنگی میان آسمان ها و زمین و تسلط الهی بر کل جهان اشاره دارد.

مفهوم «السَّمَاوَاتِ» از منظر لغوی در قرآن به دو معنا به کار رفته است: (۱) آسمان‌های فیزیکی شامل لایه‌های جوی و کوهکشان‌ها که به نظر علامه: خدا آسمان‌ها و زمین را در شش روز آفرید تا طبقاتی از موجودات جسمانی باشد که بر بالای زمین قرار دارد. به طوری که اهل لغت گفته‌اند کلمه «سماء» به معنای هر چیزی است که بر بالای سر ما قرار گرفته باشد، و معلوم است که بالا و پایین دو امر نسبی هستند پس «السموات» عبارت‌اند از طبقاتی از خلق جسمانی و مشهود که بر بالای کره زمین واقع شده و بر آن احاطه دارند، اما نسبت به بالای آسمان دنیا در کلام خدای تعالی چیزی که از وضع آن خبر دهد نیامده است. آیه شریفه «سَبْعَ سَمَاوَاتٍ طِبَاقًا» (ملک: ۳) تأکید می‌فرماید که آسمان‌ها هفت طبقه روی هم است و آیه شریفه «أَلَمْ تَرَوْا كَيْفَ خَلَقَ اللَّهُ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ طِبَاقًا» (نوح: ۱۵) نیز به همین نکته اشاره دارد (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۰ / ۲۲۳).

(۲) عوالم متافیزیکی و معنوی که درک آن‌ها برای انسان محدود است. این گستردگی معنایی نشان‌دهنده انعطاف‌پذیری زبان قرآن در ارائه مفاهیم عمیق الهیاتی است که در این زمینه می‌توان به آیات زیر اشاره نمود.

﴿أَمْ أَمِنتُمْ مَنْ فِي السَّمَاءِ أَنْ يُرْسِلَ عَلَيْكُمْ حَاصِبًا فَسَتَعْلَمُونَ كَيْفَ نَذِيرِ﴾ (ملک: ۱۷)
 ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَا لَا تُفَتَّحُ لَهُمْ أَبْوَابُ السَّمَاءِ وَلَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتَّى يَلِجَ الْجَمَلُ فِي سَمِّ الْخِيَاطِ وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُجْرِمِينَ﴾ (اعراف: ۴۰)

از سویی دیگر، واژه «مطویات» در قرآن به معنای جمع کردن و نظم‌بخشی به کار رفته است. این واژه معمولاً در زمینه قیامت و پایان جهان استفاده می‌شود، جایی که آسمان‌ها به صورت نمادین یا واقعی جمع می‌شوند. در این زمینه، «مطویات» نشان‌دهنده فرایندی است که طی آن نظام کیهانی به اراده الهی تغییر می‌کند و به مبدأ خود بازمی‌گردد.

۳. روابط همنشینی و جانشینی

در این مرحله، روابط معنایی واژگان «مطویات» و «السموات» در متن قرآن تحلیل شده است. این تحلیل شامل بررسی روابط همنشینی واژگان و کاربردهای معنایی آنها مبتنی بر ترکیبات قرآنی در آیات مرتبط با تمرکز بر قرائن مفهومی در بستر بررسی‌های سیاقی است. واژه «السَّمَاوَاتِ» در قرآن کریم به طور مکرر در ترکیب با دیگر مفاهیم کلیدی به کار رفته است که هر یک از این ترکیبات معنا و

زمینه خاصی را برجسته می‌کنند. یکی از رایج‌ترین همنشینی‌های این واژه، «السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» است که بیش از صد بار در قرآن آمده و بیانگر پیوند میان آسمان‌ها و زمین در نظام کیهانی الهی است. این ترکیب معمولاً به هماهنگی و انسجام میان این دو بخش از جهان هستی اشاره دارد و اغلب در آیاتی استفاده شده است که به خالقیت و قدرت خداوند تأکید دارند، مانند آیه ۴ سوره حدید: «هُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ».

یکی دیگر از ترکیبات مهم، «فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ» است که دلالت بر خالقیت و ابتکار خداوند در آفرینش آسمان‌ها دارد. این ترکیب به‌ویژه در آیاتی که بر یکتایی خداوند تأکید می‌شود، مانند آیه ۱ سوره فاطر، برجسته شده است. ترکیب دیگری که معنا و مرتبت آسمان‌ها را روشن می‌کند، «السَّبْعِ السَّمَاوَاتِ» است. این ترکیب که در آیات متعددی از جمله آیه ۲۹ سوره بقره به‌کاررفته، به مراتب یا لایه‌های هفت‌گانه آسمان اشاره دارد و اغلب در آیاتی ذکر می‌شود که به ساختار کیهانی یا عظمت خداوند در خلق نظام هستی پرداخته‌اند.

همچنین، واژه «السَّمَاوَاتِ» گاهی در ترکیب با صفات الهی مانند «رَبِّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» آمده است. این ترکیب نشان‌دهنده مالکیت مطلق خداوند بر آسمان‌ها و زمین است و بر ارتباط عمیق میان خالق و مخلوق تأکید دارد. در آیه ۳ سوره سجده، این ترکیب بیانگر سلطه الهی و نظام‌مند بودن خلقت است. افزون بر این، ترکیباتی مانند «زِينَةِ السَّمَاوَاتِ» (صافات: ۶) که به زینت آسمان‌ها با ستارگان اشاره دارد، نشان‌دهنده زیبایی و نظم الهی در خلق آسمان‌ها است.

واژه «مطویات» به دلیل ماهیت معنایی خاص خود، معمولاً در زمینه‌هایی به‌کار می‌رود که به قیامت، بازگشت به‌سوی خداوند و پایان نظام کیهانی اشاره دارند. یکی از بارزترین همنشینی‌های این واژه، «بیمینه» است که به اراده مطلق الهی در جمع‌کردن آسمان‌ها دلالت دارد. این ترکیب در آیه «وَالسَّمَاوَاتِ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ» (زمر: ۶۷) به‌کاررفته و تصویر روشنی از تسلط خداوند بر جهان ارائه می‌دهد. این همنشینی تأکید می‌کند که تمامی تغییرات و تحولات کیهانی تنها به فرمان الهی صورت می‌گیرد و قدرت بی‌پایان خداوند را به نمایش می‌گذارد.

واژه «مطویات» همچنین در آیات دیگری که به فرایند پایان جهان اشاره دارند، مانند «يَوْمَ نَطْوِي السَّمَاءَ» (انبیاء: ۱۰۴)، در ترکیب با «يَوْمَ» (روز) استفاده شده است. این ترکیب بیانگر یک مقطع زمانی خاص است که در آن جهان به پایان خود می‌رسد و آسمان‌ها مانند طوماری پیچیده می‌شوند. این کاربرد به جنبه‌های تصویری و فیزیکی بازگشت جهان به حالت اولیه تأکید دارد و معمولاً در آیاتی ظاهر می‌شود که به رخدادهای قیامتی اشاره می‌کنند.

از دیگر همنشینی‌های قابل توجه «مطویات»، ترکیب آن با «السَّمَاوَاتِ» است، همان گونه که در آیه «وَالسَّمَاوَاتِ مَطْوِيَّاتٍ بِيَمِينِهِ» مشاهده می‌شود. این ترکیب نشان‌دهنده فرآیندی است که در آن تمامی آسمان‌ها به یک نقطه متمرکز و بازگشت می‌کنند، و بیانگر مفهوم انسجام نهایی نظام کیهانی است. این کاربرد نه تنها به پایان فیزیکی جهان اشاره دارد، بلکه در تفاسیر عرفانی، به اتحاد معنوی و بازگشت همه چیز به مبدأ الهی تعبیر شده است. این همنشینی‌ها، چه از منظر لغوی و چه از دیدگاه تفسیری، نشان‌دهنده غنای معنایی واژه‌های «السَّمَاوَاتِ» و «مطویات» است، به این صورت که این دو واژه در کنار هم معنای گسترده‌تر، عمیق‌تر و غنی‌تری نسبت به معنای جداگانه آنها ایجاد می‌کنند و اهمیت آن‌ها در تبیین مفاهیم عمیق قرآنی است.

از سوی دیگر، آیه «وَالسَّمَاوَاتِ مَطْوِيَّاتٍ بِيَمِينِهِ» با آیات دیگر قرآن اولاً در زمینه قدرت و تسلط خداوند، ثانیاً نظم و آفرینش کائنات و ثالثاً نقش خداوند در روز قیامت ارتباط جانشینی و قربت معنایی دارد. به این معنا که این آیات از نظر معنایی آن قدر به هم نزدیک هستند که می‌توانند به جای هم قرار گیرند و همچنان پیام اصلی آیه را منتقل کنند زیرا هر کدام اشاراتی قوی دارند بر وجود خالق مقتدر و حکیم که کاری عبث و بیهوده نمی‌کند و نیز خلل و ایرادی در سلطنت، جمال و جلال الهی او متصور نیست. این روابط که در بستر تحلیل قرائن مفهومی و سیاق محتوایی قابل ارائه است؛ به درک عمیق‌تر از عظمت و قدرت الهی کمک می‌کند و مفهوم آفرینش و نظم را نیز تقویت می‌نماید.

الف) قدرت الهی: برای بررسی روابط جانشینی آیه «وَالسَّمَاوَاتِ مَطْوِيَّاتٍ بِيَمِينِهِ» (زمر/۶۷) با دیگر آیات قرآن، می‌توان به شباهت‌های معنایی و مفهومی آن با دیگر آیات قرآن اشاره کرد. آیه مذکور به قدرت خداوند بر آسمان‌ها اشاره دارد و نشان می‌دهد که تمام آسمان‌ها در تسلط او هستند. این مفهوم در آیات دیگر قرآن با شواهد متعددی نمایش داده شده است:

سوره آل عمران (آیه ۱۸۹): «وَلِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» در این آیه نیز به مالکیت و قدرت خدا بر آسمان‌ها و زمین اشاره شده است.

سوره بقره (آیه ۲۵۵): «اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ لَا تَأْخُذُهُ سِنَةٌ وَلَا نَوْمٌ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ». این آیه تسلط خدا بر تمام کائنات را به تصویر می‌کشد.

ب) نظم و انضباط آفرینش آسمان‌ها: آیه «وَالسَّمَاوَاتِ مَطْوِيَّاتٍ بِيَمِينِهِ» به معنای نظم و انضباط در آفرینش آسمان‌ها و اشاره دارد که کرات آسمانی در مدار معینی حرکت می‌کنند. قرآن،

نظم حاکم بر جهان آفرینش را تشریح کرده و به انسان‌ها سفارش می‌کند که درباره آن بیندیشند تا به طراح زبردست آن پی ببرند و در این راستا، گاه از فرود آمدن باران و رویش گیاهان یاد می‌کند و گاهی از عظمت آسمان، کوه‌ها و دریاها سخن می‌گوید. زمانی شگفتی‌های آفرینش موجودات و از جمله انسان را تذکر می‌دهد و در بسیاری از مواقع نیز آمد و شد شب و روز، فراوانی پدیده‌های هستی و بی‌شماری نعمت‌های الهی را در لا به لای آیات بیان می‌کند و انسان را به تفکر در نظم شگفت‌آور آن وامی‌دارد. به عنوان نمونه می‌فرماید: ﴿إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَ اخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَآيَاتٍ لِأُولِي الْأَلْبَابِ﴾ (آل عمران: ۱۹۰) همانا در آفرینش آسمان‌ها و زمین و آمد و شد و شب و روز، نشانه‌هایی برای خردمندان است.

همچنین مفهوم نظم در سوره‌های دیگر نیز دیده می‌شود که قابل بررسی است: سوره فاطر (آیه ۴۱): ﴿إِنَّ اللَّهَ يُمْسِكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ أَنْ تَزُولَا﴾. در این آیه نیز نظم و توانایی خداوند در نگهداری کائنات بیان شده است و به قانون گرانش جهانی و تعادل نیروها در کیهان اشاره دارد. نیروی گرانش که توسط نیوتن و اینشتین توصیف شد، همان عاملی است که اجرام آسمانی را در مدارهای خود نگه می‌دارد و از فروپاشی یا گسیختگی ساختار کیهان جلوگیری می‌کند. (هاوکنگ، ۱۹۸۸: ۳۳) این «نگهداری» دقیقاً مطابق با مفهوم «یمسک» است که نشان‌دهنده حفظ تعادل دینامیکی در سامانه‌های ستاره‌ای، کهکشانی و حتی در مقیاس کیهان است.

سوره ق (آیه ۶): ﴿أَفَلَمْ يَنْظُرُوا إِلَى السَّمَاءِ فَوْقَهُمْ كَيْفَ بَنَيْنَاهَا وَزَيَّنَّاهَا وَمَا لَهَا مِنْ فُرُوجٍ﴾. این آیه به ساختار یکپارچه و بدون شکاف (فاقد فُرُوج) آسمان اشاره دارد که با مفهوم «سطح فیزیکی پیوسته» در کیهان‌شناسی همخوانی دارد. از نظر علمی، این می‌تواند به «تخت بودن فضا-زمان» در مقیاس کیهانی (طبق مدل استاندارد کیهان‌شناسی) یا به ساختار لایه‌ای جو زمین اشاره کند که همچون سقفی محافظ عمل می‌کند. (پیکاک، ۱۹۹۹: ۶) همچنین «تزیین آسمان» به وجود ستارگان، کهکشان‌ها و پدیده‌های نجومی مانند سحابی‌ها اشاره دارد که زیبایی و نظم کیهانی را نشان می‌دهند.

ج) نقش خداوند در روز قیامت: آیه ﴿وَالسَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ﴾ همچنین می‌تواند به صحنه قیامت و قدرت خداوند در آن روز اشاره داشته باشد.

سوره سجده (آیه ۷): که سجده واجب نیز هست می‌گوید: ﴿إِنَّمَا يُؤْمِنُ بِآيَاتِنَا الَّذِينَ إِذَا ذُكِّرُوا بِهَا خَرُّوا سُجَّدًا وَسَبَّحُوا بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ﴾. این آیه به تسلیم در برابر حق و عظمت خداوند، به‌ویژه در روز قیامت اشاره دارد.

بررسی اقوال لغویون و دیدگاه‌های مفسران در معناشناسی واژه «وَالسَّمَاوَاتِ

مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ»

قرآن کریم اغلب از زبان استعاری برای بیان مفاهیم عمیق استفاده می‌کند، و این امر در آیه «وَالسَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ» نیز به چشم می‌خورد. زبان استعاری این آیه نه تنها به جمع شدن فیزیکی آسمان‌ها اشاره دارد، بلکه در تفاسیر عرفانی نیز به بازگشت کثرت به وحدت و اتحاد جهان با مبدأ الهی تعبیر شده است.

دیدگاه اول: تجلی جلال و عظمت الهی

طبرسی در جوامع الجامع واژه «وَالسَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ» را این گونه تبیین می‌کند که آیه تنها به منظور مجسم کردن و نمایاندن جلال و شکوه و عظمت مقام خداوند است نه چیز دیگر و واژه «مَطْوِيَّاتٌ» از ماده: طی به معنای در هم پیچیدن است که ضد نشر و پراکندن است همچنان که خداوند در این آیه فرموده است:

﴿يَوْمَ نَطْوِي السَّمَاءَ كَطَيِّ السِّجْلِ لِلْكِتَابِ كَمَا بَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ نُعِيدُهُ وَعَدًا عَلَيْنَا إِنَّا كُنَّا فَاعِلِينَ﴾ (انبیاء: ۱۰۴) آیه به منظره‌ای از مناظر قیامت و زوال حیات دنیایی اشاره دارد و می‌گوید: روزی فرا می‌رسد که آسمان را در هم می‌پیچیم، همان گونه که طومار نامه‌ها، نوشته‌های فراوان درون خود را درهم می‌پیچد. (طبرسی، ۱۳۷۷: ۳۹۷/۵)

راغب اصفهانی درباره لفظ سَجَل می‌گوید: «گفته شده سَجَل سنگی است که در قدیم بر آن می‌نوشتند، پس به هر چیزی که بتوان روی آن نوشت سَجَل گفته میشود.» خداوند متعال فرموده: «كَطَيِّ السِّجْلِ لِلْكِتَابِ» یعنی مثل پیچیدن آنچه که در آن چیزی نوشته شده باشد تا محفوظ بماند. (راغب اصفهانی، بی‌تا، ۳۹۸). باید توجه داشت که مقصود اصلی تشبیه در این آیه، فقط بیان وضعیت روز قیامت نیست؛ بلکه هدف اصلی تبیین عظمت و قدرت خالق است زیرا برچیدن بساط آسمان با آن عظمت را بسان بستن طوماری برشمرده است.

مفسری دیگر این واژه را از دو منظر بررسی می‌کند: فیزیکی و استعاری. او معتقد است که «السَّمَاوَاتُ» نه تنها به لایه‌های آسمان فیزیکی، بلکه به عوالم معنوی و ماورائی نیز دلالت دارد و این مفهوم را در بستر بلاغت قرآنی قرار داده و آن را نمادی از تعالی و عظمت خداوند می‌داند که فراتر از

محدودیت‌های بشری است (زمخشری، ۱۴۰۷: ۱۴۲/۴). در همین زمینه می‌توان به فرمایش امام صادق (علیه السلام) اشاره نمود که می‌فرماید: **إِنَّ اللَّهَ لَا يُوصَفُ وَ كَيْفَ يُوصَفُ وَ قَدْ قَالَ فِي كِتَابِهِ وَ مَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ فَلَا يُوصَفُ بِقَدَرٍ إِلَّا كَانَ أَكْثَرُ مِنْ ذَلِكَ**؛ ذات خداوند متعال قابل توصیف نیست و چگونه به وصف آید با آنکه خود در قرآنش گوید: **وَ مَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ** ذات خدا با هیچ حد و تعریفی مقایسه نمی‌شود مگر آنکه خدا والاتر و بزرگتر از آن است. (کلینی، ۱۴۰۷: ۱۰۳/۱)

دیدگاه دوم: دلالت بر مراتب معنوی و روحانی هستی

علامه طباطبایی در تفسیر «المیزان» به جنبه‌های فلسفی و متافیزیکی واژه «السَّمَاوَاتُ» توجه می‌کند. او معتقد است که این واژه علاوه بر اشاره به لایه‌های فیزیکی، دلالت بر مراتب معنوی و روحانی هستی دارد. این مراتب معمولاً به «سماوات» و «ارض» تقسیم‌بندی می‌شوند.

علامه ذیل آیه ی ۵ سوره ی سجده به تناسب معنای سماء با این مفهوم اشاره دارند؛ **«يَذَرُ الْأَمْرَ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ ثُمَّ يَعْرُجُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ أَلْفَ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ»**؛ «(خداوند) امور این جهان را از آسمان به‌سوی زمین تدبیر می‌کند؛ سپس در روزی که مقدار آن هزار سال از سالهایی است که شما می‌شمیرید به‌سوی او بالا می‌رود (و دنیا پایان می‌یابد).» (سجده: ۵) جمله **«ثُمَّ يَعْرُجُ إِلَيْهِ»** اشعار است به اینکه مراد از سماء مقام قربی است که زمام همه امور بدانجا منتهی می‌شود، نه آسمان که به معنای جهت بالا و یا ناحیه‌ای از نواحی عالم جسمانی است، برای اینکه قبلاً فرمود: تدبیر امر می‌کند از آسمان تا زمین آن گاه فرمود: سپس به‌سوی او عروج می‌کند، پس معلوم می‌شود عروج به‌سوی او از همان طریقی است که از آن نازل شده، و در آیه غیر از علوی که به تعبیر سماء آمده و پایینی که از آن به ارض تعبیر کرده و نزول و عروج چیز دیگری نیامده پس قهراً نزول از سماء و عروج به‌سوی خدا را می‌فهماند که مراد از سماء، مقام حضور است، که تدبیر امر از آن مقام صادر می‌شود (طباطبائی، ۱۴۱۲: ۱۶/۳۷۰-۳۷۱).

در احادیث پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) و ائمه معصومین (علیهم السلام) نیز واژه «السَّمَاوَاتُ» به‌طور مکرر به کار رفته و معمولاً به عوالم معنوی و مراتب بالای هستی اشاره دارد. مانند حدیثی از حضرت علی (علیه السلام) در نهج البلاغه که می‌فرماید: **«ثُمَّ فَتَقَّ مَا بَيْنَ السَّمَوَاتِ الْعُلَا فَمَلَأَهُنَّ أَطْوَاراً مِنْ مَلَائِكَتِهِ»**؛ یعنی سپس خداوند سبحان، آسمان‌های برافراشته را از هم گشود و میان آن‌ها را از اقسام فرشتگان پر کرد.» (دشتی، ۱۳۷۹: ۳۴).

همچنین حدیثی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله که می‌فرمایند: «ما السَّمَاوَاتِ السَّبْعُ فِي الْكُرْسِيِّ إِلَّا كَحَلْقَةٍ مُلْقَاةٍ فِي أَرْضٍ فَلَاةٍ» (کلینی، ۱۴۰۷: ۱۵۴/۸). این احادیث نشان می‌دهد که آسمان‌های هفت‌گانه در برابر عرش الهی ناچیز هستند، و عظمت الهی فراتر از هر توصیفی است. این بیان نمادی از قدرت و تسلط خداوند بر کل جهان هستی است.

دیدگاه سوم: تاکید بر پایان نظام کیهانی و آغاز روز قیامت

برخی معتقدند این عبارت قرآنی به نوعی تحول و دگرگونی‌های عظیم اشاره دارد که در روز قیامت و پایان دنیا رخ می‌دهد. مفسران مختلفی این آیات را به پایان جهان و آغاز روز قیامت تفسیر کرده‌اند از جمله: طبرسی در مجمع البیان آیه را اینگونه تفسیر می‌کند: «و ارج نگذارند بر خدا حق ارجش، و زمین، همه آن در قبضه اوست در روز قیامت، و آسمانها پیچیده دست قدرت اوست، منز و برتر است از آنچه شرك می‌ورزند. و دمیده شد در صور پس بی هوش افتاد آن که در آسمان‌ها و آن که در زمین است مگر آن که را خدا خواست، سپس دوباره دمیده شد، پس ناگاه ایشانند ایستادگان نگران. و درخشید زمین به نور پروردگارش و اگذارده شد کتاب و آورده شدند پیامبران و گواهان، و داوری شد میان ایشان به حق و آنان ستم نشوند. و پرداخت شد به هر کسی آن چه انجام داد و او داناتر است به آن چه انجام می‌دهند.» (طبرسی، ۱۳۵۰: ۲۱/۲۱۰).

دیدگاه دیگر ذیل آیه بیان می‌کند: آنان آن‌گونه که شایسته است خدا را نشناخته‌اند (این است که تو را به شرك می‌خوانند. خدا آن کسی است که) در روز قیامت سراسر کره زمین یکباره در مشت او قرار دارد و آسمان‌ها با دست راست او درهم پیچیده می‌شود. خدا پاک و منزّه از شرك آنان (و دور دور از انبازهای ایشان و فراتر از اندیشه انسان) است (خرم دل، ۱۳۸۴: ۱/۹۸۵).

کسی که طوماری را درهم پیچیده و در دست راست گرفته کامل‌ترین تسلط را بر آن دارد، مخصوصاً انتخاب «یمن» (دست راست) به خاطر آن است که غالب اشخاص کارهای مهم را با دست راست انجام می‌دهند و قوت و قدرت بیشتری در آن احساس می‌کنند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۹/۵۳۰).

در فلسفه اسلامی و عرفان، عبارت «وَالسَّمَاوَاتِ مَطْوِيَّاتٍ بِيَمِينِهِ» به معنای بازگشت کل نظام هستی به مبدأ وجود تفسیر شده است. ملاصدرا در حکمت متعالیه، این بازگشت را یک فرایند ذاتی برای همه موجودات می‌داند که از طریق آن، جهان به وحدت با خداوند می‌رسد (صدر الدین شیرازی، ۱۳۶۶: ۷/۴۱۲). او بر این باور است که این نظام جهان‌شمول در هر لحظه به‌سوی تکامل و بازگشت به مبدأ خود حرکت می‌کند.

در عرفان اسلامی نیز این آیه اهمیت ویژه‌ای دارد. ابن عربی، عارف بزرگ اسلامی، در «فتوحات مکیه» به تحلیل این مفهوم پرداخته و آن را نشانه‌ای از اتحاد کثرت جهان با وحدت الهی دانسته است. به‌زعم او، واژه «مطویات» در این آیه نمادی از فروپاشی محدودیت‌های زمانی و مکانی و بازگشت همه موجودات به وحدت وجود است (ابن عربی، ۱۴۲۲: ۲۳۵/۴). این نگاه عرفانی، نه تنها به بازگشت فیزیکی جهان اشاره دارد، بلکه بُعد معنوی عمیقی به مفهوم قیامت می‌بخشد. ذاتی که عظمت و شأن او چنان باشد که در روز قیامت تمام زمین در یک مشت وی، و جمیع آسمانها مانند کاغذ پیچانده شده در یک دست او قرار گیرد؛ چگونه سزاوار باشد که در عبادت وی مخلوق بی‌جان یا عاجز و محتاج را شریک گردانند؟! باید دانست که خود آن شرکاء نیز در دست او مقید و محصورند (دیوبندی، ۱۳۸۵: ۴۲۸/۵).

دیدگاه چهارم: نماد تسلط و قدرت مطلق خداوندی

طبری در «جامع البیان»، واژه «السَّمَاوَاتُ» را به معنای لایه‌های بالایی جو و آسمان‌های فیزیکی می‌داند. او این واژه را به عنوان نشانه‌ای از نظم کیهانی و قدرت الهی در خلق آسمانها تفسیر می‌کند و تأکید دارد که «السَّمَاوَاتُ» تنها به معنای فضای فیزیکی نیست، بلکه می‌تواند به عوالمی اشاره کند که برای انسان قابل رؤیت نیستند (طبری، ۱۴۱۲: ۱۵۷۸/۶).

همچنین طبرسی در تبیین واژگان می‌فرماید: (و آسمانها پیچیده دست او هستند) یعنی می‌گرداند با قدرت خود هم چنان که ما چیزی را که توانایی داریم با دست خود می‌گردانیم، به کار بردن «یَمِین - دست» برای مبالغه در قدرت و ثابت کردن بیشتر مالکیت است، چنان که خداوند می‌فرماید: (أَوَمَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ) «آن چه مالک شد دستهایتان» یعنی آن چه در تحت قدرت شماست، زیرا ملک چیزی نیست که بدون یسار و اعضاء دیگر بدن به (یَمِین) اختصاص داشته باشد. و برخی گفته‌اند: معنی چنین است که آسمانها محفوظ و مصون به قوت خداوند است و (یَمِین) را به معنی (قوت) گرفته‌اند چنان که شاعر می‌گوید: اذا ما رالية رفعت لمجد تلقاها عرلية بالیمین «زمانی که پرچمی نباشد که برای عظمت افراشته گردد - آن را «عرابه» به دست (یَمِین) خود قرار گیرد» (طبرسی، ۱۴۰۶: ۲۱۲/۲۱).

همچنین زمخشری در تحلیل واژه «مطویات» بر بلاغت و استعاره تأکید دارد. او این واژه را نمادی از قدرت مطلق خداوند متعال می‌داند که توانایی دارد آسمانها را مانند طومار جمع کند. به عقیده زمخشری، این تصویر نمادین فراتر از معنای فیزیکی است و نشان‌دهنده تسلط کامل خداوند بر زمان و مکان است (زمخشری، ۱۴۰۷: ۱۴۲/۴).

سلیمان بن مهران گوید: از امام صادق (علیه السلام) در مورد کلام خداوند عزوجل: «وَالْأَرْضُ جَمِيعاً قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ» سؤال کردم. فرمودند: «یعنی پادشاهی و مملکت او که هیچ کس در آن با او شریک نیست»... عرض کردم پس اینکه فرموده: «وَالسَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ» یعنی چه؟ فرمودند: «یَمِین، کنایه از دست است و دست، کنایه از قدرت و قوت و توانایی است. خدای عزوجل می فرماید که «وَالسَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ» یعنی به واسطه قدرت و توانایی او، آسمان ها پیچیده می شوند. خداوند منزّه و برتر است از آنچه همتای او قرار می دهند (مجلسی، ۱۳۷۹: ۲/۴؛ ابن بابویه، ۱۳۷۴: ۱۶۱؛ بحرانی، ۱۳۷۳: ۷۲۷/۴).

«قبضة» به معنی چیزی است که در مشت می گیرند، و معمولاً کنایه از قدرت مطلقه و سلطه کامل بر چیزی است، همانگونه که در تعبیرات روزمره می گوئیم فلان شهر در دست من است و یا فلان ملک در قبضه و مشت من می باشد. این تعبیر در مورد آسمان ها یعنی کامل ترین تسلط را بر آن دارد، مخصوصاً انتخاب "یَمِین" (دست راست) به خاطر آن است که غالب اشخاص کارهای مهم را با دست راست انجام می دهند و قوت و قدرت بیشتری در آن احساس می کنند.

کوتاه سخن این که: همه این تشبیهات و تعبیرات کنایه از سلطه مطلقه پروردگار بر عالم هستی در جهان دیگر است، تا همگان بدانند در عالم قیامت نیز کلید نجات و حل مشکلات در کف قدرت خداوند است، تا به پهنانه شفاعت و مانند آن به سراغ بت ها و معبودهای دیگر نروند. البته در آن روز قدرت خداوند از هر زمان آشکارتر است، و به مرحله ظهور و بروز نهایی می رسد، همگی به روشنی درمی یابند که همه چیز از آن او و در اختیار او است. البته این تعبیرات همگی جنبه کنایی دارد و به خاطر کوتاهی الفاظ، ناچاریم آن معانی بلند را در قالب این الفاظ کوچک بریزیم و جای این نیست که کسی از اینها احتمال تجسم پروردگار بدهد مگر اینکه بسیار ساده لوح و کوتاه بین و کوتاه فکر باشد لذا آخر آیه در يك نتیجه گیری گویا می فرماید: «منزه و پاک، و بلند مقام است از شریک هایی که برای او درست می کنند.» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۵۳۰/۱۹).

برخی نیز بر این قول هستند که این تمثیل است برای اظهار قدرت باهره سبحانی و تنبیه بر آن که افعال عظامی که افهام در آن حیران و اوهام به رسیدن آن سرگردانند، نسبت به قدرت کامله الهی در غایت سهولت و کمال آسانی است بر وجهی که همه زمین ها باوجود عظم و ثخن آن نسبت به قدرت او مانند چیزی است که قابضی به کف خود قبض کند و همه آسمان ها نسبت به اقتدار او مثل آن چیزی است که شخصی آن را به دست خود گرفته و درهم پیچد (حسینی شاه عبدالعظیمی، ۱۳۶۳: ۲۶۷/۱۱).

عبد الله عمر روایت نموده که پیغمبر ﷺ فرمود: حق سبحانه روز قیامت آسمانها را برهم پیچد به ید قدرت خود و فرماید: «انا الملك، این الجبارون؟ این المتکبرون؟» سُبْحَانَهُ وَ تَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ: منزّه است ذات سبحانی و متعالی است از آنچه شرک می آورند به او و آن را شریک او می سازند (کاشانی، ۱۳۳۶: ۱۱۷/۸).

دیدگاه پنجم: دیدگاه انقباض بزرگ در دانش معاصر

یکی دیگر از یافته‌های مهم علمی که می‌توان آن را با آیه شریفه تطبیق داد، مفهوم خمیدگی فضا-زمان در نظریه نسبیت عام انیشتین است. بر اساس این نظریه، فضا و زمان می‌توانند تحت تأثیر نیروی گرانش تغییر شکل دهند. این تغییر شکل می‌تواند در شرایط خاصی به حالت «جمع شدن» یا انقباض فضا منجر شود. این دیدگاه علمی با تصویر قرآنی جمع شدن آسمان‌ها ارتباطی معنادار دارد و نشان می‌دهد که زبان استعاری قرآن می‌تواند با مفاهیم علمی پیشرفته تطابق یابد.

عبارت قرآنی مذکور، تصویری با شکوه از قدرت الهی در خاتمه نظام کیهانی ارائه می‌دهد. با پیشرفت دانش معاصر، به ویژه در حوزه کیهان‌شناسی و علوم هوافضا، امکان تحلیل این مفهوم قرآنی در چارچوب دیدگاه‌های علمی نظیر انقباض بزرگ^۱ و ساختار کیهان فراهم شده است.

فرضیه «انقباض بزرگ» یکی از مدل‌های مطرح در کیهان‌شناسی است که پایان جهان را به صورت جمع شدن تمام اجرام کیهانی به سوی یک نقطه به نام تکینگی توضیح می‌دهد. طبق این نگاه جهان در حال انبساط است اما اگر جهان به اندازه کافی چگالی نداشته باشد و کمتر از چگالی بحرانی باشد همیشه در حال انبساط خواهند ماند؛ اما هرچه جرم جهان متراکم تر باشد به همان اندازه چگالی آن زیاد تر شده و انبساط آن کند تر می‌شود یعنی به خاطر قدرت نیروی جاذبه بین قسمت‌های تشکیل دهنده اش منقبض می‌شود و جهان بسته می‌ماند (موریسون، ۱۳۹۷: ۳۵۴).

این واقعیت که گرانش همواره جمع کننده است موید این مطلب است که جهان هستی باید یا در حال گسترش باشد و یا در حال انقباض. براساس نسبیت عام، باید چگالی جهان بی نهایت بوده باشد و انفجار بزرگ، آغاز مؤثر زمان به شمار می‌رود. به طور مشابه اگر همه عالم باز دچار فروپاشی شود در آینده چگالی جهان دوباره بی نهایت خواهد شد که پایان زمان به شمار می‌رود حتی اگر تمام جهان

1. Big Crunch.

فرو نپاشد در مناطق خاصی از آن تکینگ هایی به وجود می آید که به تشکیل سیاهچاله ها می انجامد لذا این تکینگ ها برای هر کس که درون سیاهچاله ها بیافتند پایان جهان محسوب می گردد (هاوکینگ، ۱۳۸۴: ۲۱۴).

توصیف این پدیده شباهت عمیقی به بیان قرآنی مذکور دارد که در آن «مطویات» به معنای جمع شدن یا پیچیده شدن آسمان ها به اراده خداوند است چرا که هر دو ناظر به فرآیند بازگشت کیهانی هستند و در هر دو نگاه، به پایان پذیری هستی و بازگشت آن به نقطه آغاز اذعان می شود. برخلاف تصور متافیزیکی از بی انتها بودن زمان و فضا، هم علم فیزیک معاصر و هم آیه شریفه، برای هستی پایانی قائل اند که در آن، نظم عالم به مشیت الهی جمع می شود. تعبیر «مطویات» دلالت بر فشردگی و بازگشت دارد که مفهومی هم راستا با این فرضیه و به مثابه تجلی (امر الله) در ساحت طبیعی (کما بدأنا اول خلق نعیده) است.

این شباهت، هماهنگی میان مفاهیم قرآنی و یافته های علمی را به تصویر می کشد و نشان می دهد که قرآن با زبانی استعاری به پدیده هایی اشاره دارد که در آینده از طریق دانش بشری کشف شده اند. قرآن کریم این فرایند را به عنوان امری تحت فرمان و اراده الهی معرفی می کند، در حالی که علم آن را با استفاده از مجرای دانش تجربی و قوانین طبیعی توضیح می دهد.

عنصر آیه	مفهوم قرآنی	فرضیه انقباض بزرگ	نقطه اشتراک
مطویات	پیچیده شدن آسمان ها	فروپاشی فضا زمان در نقطه تکینگی	بازگشت به مبدا اولیه (یوم نطوی السماء)
بیمینه	اراده فعال خداوند	قوانین فیزیکی حاکم (نسبیت عام)	نظام مندی حاکم بر تحول کیهان
یوم القیامه	روز قیامت	فروپاشی مفاهیم زمان فیزیکی	پایان نظم کنونی

نتیجه گیری

عبارت قرآنی «وَالسَّمَاوَاتِ مَطْوِيَّاتٍ بِيَمِينِهِ» به عنوان یکی از مفاهیم ژرف و چندلایه قرآن کریم، تصویری از قدرت مطلق الهی در تسلط بر نظام کیهانی ارائه می دهد و پیوند میان مبدا و معاد را ترسیم می کند. این پژوهش با رویکردی میان رشته ای، ابعاد مختلف این عبارت را از منظرهای لغوی، تفسیری، فلسفی، عرفانی و علمی مورد تحلیل قرار داد.

این عبارت شریفه در تفاسیر کلاسیک و معاصر با دو رویکرد اصلی تحلیل شده است: معنای فیزیکی و معنای استعاری. از منظر فیزیکی، مفسرانی چون طبری و زمخشری بر جنبه‌های قابل مشاهده آسمان‌ها و نظام کیهانی تأکید کرده‌اند. طبری در «جامع البیان» مفهوم «مطویات» را به معنای جمع شدن آسمان‌ها در روز قیامت می‌داند، جایی که جهان به پایان می‌رسد و تمام اجزای کیهانی به اراده الهی از هم فرو می‌پاشند. در مقابل، زمخشری در «الکشاف» این عبارت را به عنوان نمادی از قدرت خداوند در کنترل جهان تفسیر کرده و بر ابعاد فراتر از مشاهدات انسانی تأکید می‌کند. از منظر معنوی و استعاری، علامه طباطبایی در «المیزان» به ابعاد عمیق‌تر این آیه پرداخته و آن را نشان‌دهنده انسجام نهایی هستی و بازگشت تمامی موجودات به سوی خداوند تفسیر کرده است. او بر این باور است که «مطویات» نه تنها توصیف‌کننده پایان فیزیکی جهان، بلکه نمادی از بازگشت همه چیز به مبدأ الهی است که در فلسفه اسلامی با مفهوم «قوس صعود» شناخته می‌شود. با توجه به آیه شریفه و بررسی آیات متشابه می‌توان دریافت که به اذن خداوند برپایی قیامت با آفرینش دوباره جهان که وعده قطعی خداوند است همراه می‌باشد و زندگی انسان با مرگ از بین نمی‌رود بلکه حیات او در قیامت ادامه پیدا می‌کند. از طرفی حوادثی که باعث پیدایش قیامت می‌گردد با آغاز خلقت تشابه دارد و خداوند با جمع کردن آسمان‌ها و زمین دوباره آن را بر می‌گرداند همانطور که در ابتدا آفریده است. یافته‌ها و نتایج علمی در این پژوهش نشان می‌دهد که دیدگاه انقباض جهان با آیه ۶۷ سوره زمر که به در هم پیچیده شدن جهان و برگشت جهان به حالت اولیه اشاره می‌کند تطابق دارد و پس از اثبات این دیدگاه می‌توان آن را به عنوان مدلی در تفسیر علمی این آیه دانست.

یافته‌ها حاکی از آن است که مفهوم قرآنی «مطویات» را می‌توان در چارچوب مدل «انقباض بزرگ» به عنوان یکی از سناریوهای ممکن برای پایان کیهان تحلیل کرد. بر اساس نظریه نسبیت عام اینشتین، در شرایط خاص فیزیکی، انبساط کیهان متوقف و فرایند معکوس (انقباض) آغاز خواهد شد که در نهایت به «تجرد فیزیکی» منجر می‌گردد. این فرآیند، قابل قیاس با تصویر قرآن از «طی السماوات» است. قرآن کریم با عبارت «یَیْمِیْنِه»، این فرآیند را به اراده الهی منتسب می‌کند، در حالی که علم از آن به عنوان پیامد قوانین فیزیکی یاد می‌کند. مبتنی بر این دیدگاه، تعامل سازنده مذکور حاصل می‌شود بدین نحو که علم «چگونگی» را توصیف می‌کند و دین «چرایی» و «غایت» آن را تبیین می‌نماید.

منابع

- قرآن کریم.
- نهج البلاغه، ترجمه دشتی، محمد، تهران: بضعه الرسول، ۱۳۷۹.
- ابن بابویه، محمد بن علی، الخصال، تهران: فراهانی. ۱۳۶۲ش.
- ابن عربی، تفسیر ابن عربی، بیروت: داراحیاء التراث العربی. ۱۴۲۲.
- ابن فارس، احمد، معجم مغایس اللغة، بی جا: دارالفکر. ۱۹۷۹.
- ابن بابویه، محمد بن علی، التوحید، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم. ۱۳۷۴.
- بحرانی، هاشم بن سلیمان، البرهان فی تفسیر القرآن، ایران: بنیاد بعثت. ۱۳۷۳.
- بروجردی، ابراهیم، تفسیر جامع، ایران: صدر. ۱۳۶۳.
- جوادی آملی، عبدالله، تسنیم، قم: اسراء. ۱۳۷۸.
- حسینی، بی بی حکیمه و نخعی، مریم، «اعجاز ادبی قرآن در معناشناسی واژه سماء»، نخستین همایش ملی واژه پژوهی در علوم اسلامی، دانشگاه یاسوج. ۱۳۹۵.
- حسینی، سیدمرتضی، «بازخوانی مفهوم واژه سماء در قرآن»، تحقیقات علوم قرآن و حدیث، سال چهاردهم، شماره ۳۶، صص ۹۷-۶۵. ۱۳۹۶ش.
- خرم دل، مصطفی، تفسیر نور، تهران: احسان. ۱۳۸۴.
- دیوبندی، محمودحسن، تفسیر کابلی از دیدگاه اهل سنت، تهران: احسان. ۱۳۸۵ش.
- راغب اصفهانی، حسین، المفردات فی غریب القرآن، تحقیق: محمد سیّد کیلانی، بیروت: دارالمعرفه. بی تا.
- زمخشری، جارالله محمود، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الاقوال فی وجوه التأویل، بیروت: دار الکتب العربی. ۱۴۰۷.
- شاه عبدالعظیمی، حسین، تفسیر اثنی عشری، تهران: میقات. ۱۳۶۳.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم، تفسیر القرآن الکریم، قم: بیدار. ۱۳۶۶.
- طالب تاش، عبدالمجید و فروغی، جواد، پیدایش فضا از نظر قرآن، فصلنامه مطالعات قرآنی. ۱۳۹۳.
- طالقانی، سیدمحمود، پرتوی از قرآن، تهران: شرکت سهامی انتشار. ۱۳۶۲ش.
- طباطبائی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: موسسه مطبوعاتی اسماعیلیان. ۱۴۱۲ق.
- طبرسی، فضل بن حسن، ترجمه مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران: فراهانی. ۱۳۵۰.

طبرسی، فضل بن حسن، جوامع الجامع، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی. ۱۳۷۷.

طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی التفسیر القرآن، بیروت: دارالمعرفه. ۱۴۰۶.
طبرسی، فضل بن سهل، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات. ۱۹۹۵.

طبری، محمد بن جریر، جامع البیان فی تأویل القرآن، تحقیق: عبدالله ترکمانی، ریاض: دار هجر. ۱۴۱۲.

فیض کاشانی، محسن، الأصفی فی تفسیر القرآن، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی. ۱۴۱۸.
قرشی، علی اکبر، تفسیر احسن الحدیث، تهران: بنیاد بعثت. ۱۳۷۷.
قرطبی، محمد بن احمد، الجامع لأحكام القرآن، تهران: ناصر خسرو. ۱۳۶۴.
کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تهران: دار الکتب الإسلامية. ۱۴۰۷.
کاشانی، ملافتح الله، تفسیر منهج الصادقین فی الزام المخالفین، تهران: کتابفروشی محمد حسن علمی. ۱۳۳۶.

مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، بحار الانوار، تهران: اسلامیة. ۱۳۷۹.
مسترحمی، سیدعیسی، قرآن و کیهان‌شناسی، قم: پژوهش‌های تفسیر علوم و قرآن. ۱۳۸۷.
مسترحمی، سیدعیسی، تفسیر آیات نجومی با تاکید بر پاسخ به شبهات، قم: دفتر نشر معارف. ۱۳۹۷.

مصباح یزدی، محمدتقی، جهان‌شناسی، قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی. ۱۳۹۵.
مکارم شیرازی، ناصر، الامثل فی تفسیر کتاب الله المنزل، قم: مدرسه امام علی بن ابی طالب. ۱۴۲۱.

مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه: تفسیر و بررسی تازه‌ای درباره قرآن مجید با در نظر گرفتن نیازها، خواست‌ها، پرسش‌ها، مکتب‌ها و مسائل روز، تهران: دارالکتب الإسلامية. ۱۳۷۴.

موریسون، ایان، آشنایی با نجوم و کیهان‌شناسی، ترجمه صمد غلامی، تهران: نشر رمز. ۱۳۹۷.
نصیری قیداری، سعدالله، آیات نجومی قرآن و تحول علم نجوم، انجمن علمی اعجاز قرآن. ۱۳۹۱.
نکونام، جعفر، «معناشناسی توصیفی سماوات در قرآن»، پژوهش دینی، ش ۹، صص ۶۳-۸۴. ۱۳۸۴.

هاوکنگ، استیون ویلیام، انفجار بزرگ تا سیاهچاله‌ها، تهران: شرکت سهامی انتشار. ۱۳۸۴.

Goodstein, D, The big crunch, EOS Transactions, 78, 329. 1997.

Hawking, S. W, A Brief History of Time, Bantam Books. 1988.

Peacock, J. A, Cosmological Physics, Cambridge University Press. 1999.

References

- The Noble Qur'ān (Qur'ān al-Karīm).
 Nahj al-Balāghah, trans. Dashtī, Muhammad (The Peak of Eloquence), Tehran: Buṣ'at al-Rasūl, 1379 SH (2000 CE).
 Bahrānī, Hāshim bin Sulaymān, al-Burhān fī Tafsīr al-Qur'ān (The Proof in Qur'ān Exegesis), Iran: Bunyād-i Ba'thah, 1373 SH (1994 CE).
 Borūjerdī, Ibrāhīm, Tafsīr-i Jāmi' (Comprehensive Commentary), Iran: Šadr, 1363 SH (1984 CE).
 Deyūbandī, Maḥmūd Ḥasan, Tafsīr-i Kābulī az Dīdgāh-i Ahl-i Sunnat (Kabulī Commentary from the Sunni Perspective), Tehran: Eḥsān, 1385 SH (2006 CE).
 Fayz Kāshānī, Muḥsin, al-Asfī fī Tafsīr al-Qur'ān (The Purest in Qur'ān Commentary), Qom: Markaz-i Intishārāt-i Daftar-i Tablīghāt-i Islāmī, 1418 AH (1997 CE).
 Goodstein, D, The big crunch, EOS Transactions, 78, 329. 1997.
 Hawking, S. W, A Brief History of Time, Bantam Books. 1988.
 Hawking, Stephen William, Enfejār-i Bozorg tā Sīāh-Chāleh-hā (From the Big Bang to Black Holes), Tehran: Sherkat-i Sahāmī Nashr, 1384 SH (2005 CE).
 Ḥusaynī, Bībī Ḥakīmāh & Nakh'ī, Maryam, "I'jāz-i Adabī-yi Qur'ān dar Ma'nāshnāsī-yi Kalimah-yi Samā'" (The Literary Miracle of the Qur'ān in the Semantics of the Word Samā'), First National Conference on Lexical Studies in Islamic Sciences, Yasuj University, 1395 SH (2016 CE).
 Ḥusaynī, Sayyid Murtazā, "Bāz-Khwānī-yi Mafhūm-i Kalimah-yi Samā' dar Qur'ān" (Revisiting the Concept of the Word Samā' in the Qur'ān), Taḥqīqāt-i 'Ulūm-i Qur'ān wa Ḥadīth, vol. 14, no. 36, pp. 65-97, 1396 SH (2017 CE).
 Ibn 'Arabī, Tafsīr Ibn 'Arabī (The Commentary of Ibn 'Arabī), Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī, 1422 AH (2001 CE).
 Ibn Bābawayh, Muḥammad bin 'Alī, al-Khaṣā'il (The Virtues), Tehran: Farāhānī, 1362 SH (1983 CE).
 Ibn Bābawayh, Muḥammad bin 'Alī, al-Tawḥīd (Monotheism), Qom: Jāmi'ah-yi Mudarrisīn, 1374 SH (1995 CE).
 Ibn Fāris, Aḥmad, Ma'jam Maqāyīs al-Lughah (The Lexicon of Language Measures), n.p.: Dār al-Fikr, 1979 CE.
 Javādī Āmalī, 'Abdullāh, Tasnīm (Tasnīm), Qom: Isrā', 1378 SH (1999 CE).

- Kāshānī, Mullā Fathallāh, *Tafsīr Minhaj al-Ṣādiqīn fī Ilzām al-Mukhālifīn* (The Method of the Truthful in Compelling the Opponents), Tehran: Kitāb-Furūshī Muḥammad Ḥasan ‘Ilmī, 1336 SH (1957 CE).
- Khorramdel, Muṣṭafā, *Tafsīr-i Nūr* (The Commentary of Light), Tehran: Eḥsān, 1384 SH (2005 CE).
- Kulaynī, Muḥammad bin Ya‘qūb, *al-Kāfī* (The Sufficient), Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmīyah, 1407 AH (1987 CE).
- Majlisī, Muḥammad Bāqir bin Muḥammad Taqī, *Biḥār al-Anwār* (Seas of Lights), Tehran: Islāmīyah, 1379 SH (2000 CE).
- Makāram Shīrāzī, Nāṣir, *al-Amthāl fī Tafsīr Kitāb Allāh al-Munazzal* (The Exemplars in the Commentary of the Revealed Book), Qom: Madrasa-yi Imām ‘Alī bin Abī Ṭālib, 1421 AH (2000 CE).
- Makāram Shīrāzī, Nāṣir, *Tafsīr Namūnah: Tafsīr va Barrasī-yi Tāzah dar Qur’ān-i Majīd bā Dar Nazar Gīrī-yi Nīāzhā, Khwāst-hā, Porsish-hā, Maktab-hā va Masā’il-i Ruz* (Sample Commentary: A Fresh Analysis of the Qur’ān Considering Contemporary Needs, Requests, Questions, Schools, and Issues), Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmīyah, 1374 SH (1995 CE).
- Miṣbāḥ Yazdī, Muḥammad Taqī, *Jahān-Shenāsī* (Cosmology), Qom: Mū’assasah Āmūzishī va Pazhūhishī-yi Imām Khomeinī, 1395 SH (2016 CE).
- Morrison, Ian, *Āshnā’ī bā Najūm va Kīhān-Shenāsī* (Introduction to Astronomy and Cosmology), trans. Samad Gholāmī, Tehran: Nashr-i Ramz, 1397 SH (2018 CE).
- Mostarḥamī, Sayyid ‘Īsā, *Qur’ān va Kīhān-Shenāsī* (The Qur’ān and Cosmology), Qom: Pazhūhish-hā-yi Tafsīr ‘Ulūm va Qur’ān, 1387 SH (2008 CE).
- Mostarḥamī, Sayyid ‘Īsā, *Tafsīr Āyāt-i Najūmī bā Ta’kīd bar Pāsokh be Shubuhāt* (Commentary on Astronomical Verses with Emphasis on Answering Doubts), Qom: Daftar-i Nashr-i Ma‘ārif, 1397 SH (2018 CE).
- Naṣīrī Qaydārī, Sa’dallāh, *Āyāt-i Najūmī-yi Qur’ān va Taḥawwul-i ‘Ilm-i Najūm* (Astronomical Verses of the Qur’ān and the Evolution of Astronomy), Qur’ān Scientific Association, 1391 SH (2012 CE).
- Nokonām, Ja’far, “Ma’nā-Shenāsī-yi Tawsīfī-yi Samāwāt dar Qur’ān” (Descriptive Semantics of the Heavens in the Qur’ān), *Pazhūhish-i Dīnī*, no. 9, pp. 63-84, 1384 SH (2005 CE).
- Peacock, J. A, *Cosmological Physics*, Cambridge University Press. 1999.
- Quraishī, ‘Alī-Akbar, *Tafsīr Aḥsan al-Ḥadīth* (The Best Commentary of the Tradition), Tehran: Bunyād-i Ba’tḥah, 1377 SH (1998 CE).

- Qurṭubī, Muḥammad bin Aḥmad, al-Jāmi' li-Aḥkām al-Qur'ān (The Comprehensive Collection of Qur'ān Rulings), Tehran: Nāṣir Khusraw, 1364 SH (1985 CE).
- Rāghib Isfahānī, Ḥusayn, al-Mufradāt fī Gharīb al-Qur'ān (The Lexicon of Rare Words in the Qur'ān), ed. Muḥammad Sayyid Kilānī, Beirut: Dār al-Ma'rifah, n.p.
- Ṣadr al-Dīn Shīrāzī, Muḥammad bin Ibrāhīm, Tafsīr al-Qur'ān al-Karīm (The Noble Qur'ān Commentary), Qom: Bīdār, 1366 SH (1987 CE).
- Shāh 'Abd al-'Azīmī, Ḥusayn, Tafsīr Ithnā 'Asharī (The Twelver Commentary), Tehran: Miqāt, 1363 SH (1984 CE).
- Ṭabarī, Faḍl bin Ḥasan, Jawāmi' al-Jāmi' (Comprehensive Collection), Mashhad: Bunyād-i Pazhūhish-hā-yi Islāmī-yi Āstān-i Quds, 1377 SH (1998 CE).
- Ṭabarī, Faḍl bin Ḥasan, Majma' al-Bayān fī al-Tafsīr al-Qur'ān (The Collection of Explanations in Qur'ān Commentary), Beirut: Dār al-Ma'rifah, 1406 AH (1986 CE).
- Ṭabarī, Faḍl bin Ḥasan, trans. Majma' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān (Compilation of Qur'ān Commentary), Tehran: Farāhānī, 1350 SH (1971 CE).
- Ṭabarī, Faḍl bin Sahl, Majma' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān (The Collection of Explanations in Qur'ān Commentary), Beirut: Mu'assasah al-'Ilmī li-l-Maṭbū'āt, 1995 CE.
- Ṭabarī, Muḥammad bin Jarīr, Jāmi' al-Bayān fī Ta'wīl al-Qur'ān (The Comprehensive Explanation in Qur'ān Exegesis), ed. 'Abdullāh Turkmanī, Riyadh: Dār Hijr, 1412 AH (1992 CE).
- Ṭabāṭabā'ī, Muḥammad Ḥusayn, al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur'ān (The Balance in Qur'ān Exegesis), Qom: Mū'assasah-yi Maṭbū'āt-i Ismā'īlīān, 1412 AH (1992 CE).
- Ṭāleb-Tāsh, 'Abdulmajīd & Forūghī, Javad, "Peydāyish-i Fazā az Nazar-i Qur'ān" (The Emergence of Space According to the Qur'ān), Falsafah-yi Qur'ān Quarterly, 1393 SH (2014 CE).
- Ṭāleqānī, Sayyid Maḥmūd, Partavī az Qur'ān (A Ray from the Qur'ān), Tehran: Sherkat-i Sahāmī Nashr, 1362 SH (1983 CE).
- Zamakhsharī, Jārallāh Maḥmūd, al-Kashshāf 'an Ḥaqā'iq Ghawāmiḍ al-Tanzīl wa 'Uyūn al-Aqwāl fī Wujūh al-Ta'wīl (The Expositor on the Realities of Qur'ānic Ambiguities and the Various Interpretations), Beirut: Dār al-Kutub al-'Arabī, 1407 AH (1987 CE).